

MODERNITA HOLOCAUST

Zygmunt Bauman

EDICE **POST**

KAROLINUM

Modernita a holocaust

Zygmunt Bauman

Z anglického originálu *Modernity and the Holocaust*,
vydaného nakladatelstvím Polity Press roku 2000,
přeložila Jana Ogrocká

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

MSMT
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu
Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2023

Edice SLON – POST, 6. svazek / založil † Miloslav Petrušek, řídí Alena Miltová

Redakce Alena Miltová

Grafická úprava studio Designiq

Návrh obálky Rudolf Štorkán

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první elektronické, odpovídá třetímu tištěnému vydání
(v Karolinu prvním)

© Univerzita Karlova, 2023

© Zygmunt Bauman, 1989

New material copyright © Zygmunt Bauman, 1991

Additional new material copyright © Zygmunt Bauman, 2000

This edition is published by arrangement with Polity Press Ltd., Cambridge

Foreword for the Czech edition © Zygmunt Bauman, 2001

Translation © Jana Ogrocká, 2023

ISBN 978-80-246-5352-5

ISBN 978-80-246-5363-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Janině a všem ostatním, kdo přežili, aby mohli říci pravdu

Zatímco píšu, nad hlavou mi přelétají vysoce civilizovaní lidé a snaží se mě zabít. Necítí vůči mně žádné osobní nepřátelství a ani já vůči nim. Jak se říká, „plní jen svou povinnost“. Nepochybuji, že většina z nich jsou laskaví, zákona dbalí muži, které by v soukromém životě nikdy ani nenapadlo, že by mohli spáchat vraždu. Když se ale některému z nich podaří rozmetat mě dobře svrženou bombou na kusy, nebude proto spát hůř. Slouží své zemi, což ho zbavuje od zlého.

George Orwell, *England your England* (1941)

Nic není tak smutné jako mlčení.

Leo Baeck, předseda Reichsvertretung der deutschen Juden, 1933–1943

Je v našem zájmu, aby si velká historická a společenská otázka... jak se to mohlo stát?... podržela veškerou svoji váhu, veškerou svoji strohou nahotu, veškerou svoji hrůzu.

Gershom Scholem, nesouhlasící s popravou Eichmanna

Obsah

Předmluva	9
Kategoriální vražda, aneb jak si pamatovat holocaust	
(Předmluva k českému vydání)	19
1 Úvod: Sociologie po holocaustu	33
Holocaust jako zkouška modernity	39
Význam civilizačního procesu	47
Sociální produkce morální netečnosti	55
Sociální produkce morální neviditelnosti	61
Morální důsledky civilizačního procesu	66
2 Modernita, rasismus, vyhlazování I	69
Některé zvláštnosti odcizení Židů	72
Nepatřičnost Židů v křesťanském světě	
do počátku modernity	76
Na obou stranách barikád	80
Prizmatická skupina	82
Moderní dimenze nepatřičnosti	87
Nenárodní národ	94
Modernita rasismu	100
3 Modernita, rasismus, vyhlazování II	107
Od heterofobie k rasismu	108
Rasismus jako forma sociálního inženýrství	113
Od odmítání k vyhlazování	121
Pohled dopředu	128
4 Jedinečnost a normalita holocaustu	133
Problém	135
Mimořádná genocida	139
Svébytnost moderní genocidy	145
Účinky hierarchické a funkcionální dělby práce	150
Dehumanizace předmětů byrokratické činnosti	155
Role byrokracie v holocaustu	157
Selhání moderních pojistek	160
Závěry	165

5 Získávání obětí ke spolupráci	173
„Zapečetění“ obětí	179
Hra „zachraň, co se dá“	187
Individuální racionalita ve službách kolektivní zkázy	194
Racionalita sebezáchovy	203
Závěr	211
6 Etika poslušnosti (Poučení z Milgrama)	213
Nelidskost jako funkce sociální vzdálenosti	217
Spolupachatelem v důsledku předchozího jednání	220
Moralizace technologie	222
Těkající odpovědnost	225
Pluralita moci a moc svědomí	227
Sociální podstata zla	230
7 K sociologické teorii morálky	235
Společnost jako továrna na morálku	236
Výzva holocaustu	242
Předspolečenské zdroje morálky	247
Sociální blízkost a morální odpovědnost	252
Sociální potlačení morální odpovědnosti	257
Sociální produkce vzdálenosti	262
Závěrečné poznámky	269
8 Dodatečné zamyšlení: Racionalita a hanba	273
Sociální manipulace s morálkou: moralizace jednajících, adiaforizace jednání	
(Přednáška při příležitosti udělení Evropské ceny města Amalfi)	281
Povinnost pamatovat si – ale co?	
(Doslov k vydání v roce 2000)	297
Sociální produkce viny a nevin	299
Kategoriální vražda	302
Genocida jako budování řádu	305
Jak se žije se vzpomínkou na holocaust	308
Sebereprodukce statusu oběti	314
Jak se žije v jednorozměrném světě	318
Sociální produkce lidí ochotných zabíjet	323
Modernita versus <i>homo sacer</i>	328

Předmluva

Když Janina dopsala svůj osobní příběh o tom, jak žila v ghettu a jak se skrývala, děkovala mně, svému manželovi, že jsem vydržel ta dlouhá dvě léta její nepřítomnosti, kdy psala a kdy znovu přebývala ve světě, „který nebyl můj“. Mně se z toho světa hrůzy a krutosti, jakmile dosáhl do nejodlehlejších koutů Evropy, opravdu podařilo utéci. Stejně jako tolik mých současníků jsem se ho poté, co zmizel, nesnažil zkoumat a nechával ho, ať si přežívá v neodbytných vzpomínkách a nehojících se jizvách těch, jež oloupil a zranil.

O holocaustu jsem samozřejmě věděl. Měl jsem o něm stejnou představu jako tolik lidí mé generace a generací mladších: viděl jsem v něm strašlivý zločin, který spáchali zlí na nevinných. Svět se rozdělil na šílené vrahy, bezmocné oběti a ostatní, z nichž mnozí obětím pokud možno pomáhali, většinou toho ale nebyli schopni. V onom světě vrahové vraždili, protože byli šílení a zlí, posedlí šílenou a zlou myšlenkou. Oběti šly poslušně na porážku, protože se se svým mocným a po zuby ozbrojeným nepřítelem nemohly měřit. Zbytek světa se v ohromeném zoufalství jenom díval, neboť věděl, že lidské utrpení ukončí pouze definitivní vítězství spojeneckých armád protinacistické koalice. Se všemi těmito poznatky byla má představa holocaustu jako obraz na stěně: pečlivě zarámovaný, aby se to, co je na něm namalováno, odlišilo od tapety a aby se zdůraznilo, jak jiný je oproti ostatnímu zařízení pokoje.

Když jsem četl Janininu knihu, napadlo mne, kolik toho nevím – či spíše o čem všem jsem vlastně ani nepřemýšlel. Svitlo mi, že ve skutečnosti nerozumím tomu, co se v tom „světě, který nebyl můj“, stalo. To, co se stalo, bylo příliš složité, aby se to dalo vysvětlit jednoduchým a intelektuálně uklidňujícím způsobem, který jsem naivně pokládal za dostatečný. Uvědomil jsem si, že holocaust byl nejenom děsivý a hrůzný, ale že ho také vůbec nelze chápat obvyklým, „běžným“ způsobem. Tato událost byla zapsána ve mém vlastním kódu, který bylo třeba nejdříve rozluštit, aby jí bylo možno rozumět.

Chtěl jsem, aby mi ji vysvětlili a pomohli pochopit historikové, sociální vědci a psychologové. V knihovnách jsem prohledával regály, do nichž jsem nikdy předtím nenahlédl, a zjistil jsem, že jsou až k prasknutí plné úzkostlivě pečlivých historických studií a hlubokých teologických traktátů. Našel jsem tam i několik profesionálně provedených a pronikavě napsaných studií sociologických. Svědectví nashromážděná historiky byla zdrcující objemem i obsahem. Jejich analýzy byly přesvědčivé a pronikavé. Nade vši rozumnou pochybnost dokazovaly, že holocaust je spíše oknem než obrazem na zdi. Když se člověk tímto oknem dívá, naskytá se mu zřídka pohled na řadu jinak neviditelných věcí. A věci, které uvidí, jsou svrchovaně důležité nejenom pro pachatele, oběti a svědky zločinu, ale také pro všechny, kdo dnes žijí a doufají, že budou žít i zítra. Dívat se tím oknem mne vůbec netěšilo. Ale čím žalostnější ten pohled byl, tím více jsem byl přesvědčen, že odmítne-li někdo se tímto oknem podívat, činí tak ke své škodě.

Přesto jsem se tím oknem dříve nedíval a v tom jsem se nijak nelišil od ostatních sociologů. Tak jako většina mých kolegů jsem předpokládal, že holocaust je nanejvýš něco, co máme my sociální vědci osvětlit, rozhodně ale ne něco, co by samo mohlo osvětlit předměty našich dnešních zájmů. Domníval jsem se (spíše z nebdalosti než po úvaze), že holocaust byl přetržkou v normálním běhu historie, rakovinným bujením na těle civilizované společnosti, přechodným pominutím smyslů jinak zdravého ducha. Díky tomu jsem mohl před svými studenty malovat obraz normální, zdravé, duševně vyrovnané společnosti a příběh holocaustu přenechávat odborníkům na patologii.

Mému samolibému uspokojení – a uspokojení mých kolegů sociologů – významně napomáhalo (i když nás neomlouvalo) to, jak se se vzpomínkou na holocaust nakládalo a manipulovalo. V myslí veřejnosti byla příliš často usazena jako tragédie, která potkala Židy, a jenom je, a která si tudíž, pokud jde o všechny ostatní, žádá politování, soucit, možná i omluvu, ale v podstatě nic víc. Židé i ostatní o ní znova a znova vyprávěli jako o kolektivním (a výhradním) majetku Židů, jako o něčem, co je třeba ponechat těm, kdo unikli zastřelení a zplynování, a potomkům těch, kdo neunikli – co si oni sami mají žárlivě střežit. Oba tyto názory – „vnější“

i „vnitřní“ – se nakonec navzájem doplňovaly. Někteří samozvaní mluvčí mrtvých zašli tak daleko, že varovali před zloději, kteří chtějí podle tajné dohody holocaust ukrást Židům, „pokřesťanit“ ho nebo jeho jedinečně židovskou povahu alespoň rozmělnit v utrpení nerozlišeného „lidstva“. Židovský stát se snažil tragických vzpomínek využít jako potvrzení své politické legitimacy, jako glejtu na svou minulou a budoucí politiku, a zejména jako zálohy na křivdy, jichž by se sám mohl dopustit. Takové názory, každý svým vlastním způsobem, přispěly k tomu, že holocaust zakořenil ve vědomí veřejnosti jako výlučně židovská záležitost bez většího významu pro jiné lidi (včetně Židů v jejich obecně lidském rozměru), kteří jsou nuceni žít v moderní době a být příslušníky moderní společnosti. Na to, do jaké míry a k jaké škodě byl význam holocaustu redukován na soukromé trauma a křivdu jednoho národa, mne nedávno upozornil postřeh jednoho mého vzdělaného a přemýšlivého přítele. Posteskl jsem si před ním, že v sociologii nenacházím mnoho známek, které by svědčily o univerzálně důležitých závěrech vyvozených ze zkušenosti holocaustu. „Na tom není nic divného,“ namítl přítel, „vždyť kolik je židovských sociologů?“

Člověk čte o holocaustu při výročích, která se připomínají před převážně židovským publikem a mluví se o nich jako o událostech v životě židovských komunit. Univerzity zahájily speciální kursy o historii holocaustu, které však probíhají odděleně od kursů obecné historie. Řada autorů holocaust vymezuje jako speciální oblast židovské historie. Přitáhl své vlastní specialisty, odborníky, kteří pořádají vzájemná setkání a přednášky na speciálních konferencích a sympoziích. Jejich neobyčejně produktivní a zásadně důležitá práce však jen zřídka pronikne zpět do hlavního proudu vědy a kulturního života obecně – je to tak jako s většinou jiných specializovaných zájmů v našem světě specialistů a specializací.

Když na veřejnou scénu přece jen pronikne, nejčastěji je to v příkrášlené, a tudíž naprosto demobilizující a konejšivé podobě. Jelikož potom příjemně rezonuje s veřejnou mytologií, může sice veřejnost probudit z lhostejnosti k lidské tragédii, sotva ale z jejího samolibého uspokojení – jako americká mýdlová opera nazvaná *Holocaust*, v níž pod dozorem odporných, degenerovaných

nacistů, kteří mají ku pomoci divoké a krvežíznivé slovanské venkovany, odcházejí dobře vychovaní a slušní lékaři i se svými rodinami (vypadají zrovna jako vaši sousedé) vzpřímeně, důstojně a s vědomím morální převahy do plynových komor. David G. Roskies, hluboce chápající a citlivý badatel zkoumající reakce Židů na tuto Apokalypsu, zaznamenal, jak pracuje taková tichá, nicméně neúnavná autocenzura – „hlavy skloněné k zemi“ poezie ghetta nahrazují v pozdějších verzích „hlavy zvednuté ve víře“. „Čím více se odstraňovalo vše šedé,“ uzavírá Roskies, „tím více získával holocaust jako archetyp své příznačné obrysy. Mrtví Židé byli absolutně dobří, nacisté a jejich spolupracovníci absolutně zlí.“¹ Když Hannah Arendtová napsala, že oběti nelidského režimu mohly na cestě ke zkáze ztratit část svého lidství, ukřičelo ji unisono uražených citů.

Holocaust skutečně byl *židovskou tragédií*. I když Židé nebyli jedinou populací, kterou nacistický režim podrobil „zvláštnímu zacházení“ (šest milionů Židů patřilo k více než dvaceti milionům lidí povražděným na Hitlerův rozkaz), pouze oni byli vyčleněni k totální zkáze a v Novém řádu, který chtěl Hitler nastolit, jim nebylo přiděleno žádné místo. Navzdory tomu holocaust nebyl jenom *židovským problémem* a událostí pouze *židovské historie*. *Holocaust se zrodil a prováděl v naší moderní racionální společnosti, v rozvinutém stadiu civilizace a na vrcholu kulturních výkonů člověka, a proto je problémem této společnosti, civilizace a kultury*. Samohojení historické paměti, k němuž dochází ve vědomí moderní společnosti, tedy nepředstavuje pouze urážlivé přehlížení obětí genocidy. Je známkou nebezpečné a potenciálně sebevraždné slepoty.

Tento proces samohojení nutně neznamená, že se holocaust z paměti vytrácí úplně. Řada znaků svědčí o opaku. Nehledě na nepočtené revizionistické hlasy, které popírají skutečnost této události (a senzačními novinovými titulky, které vyvolávají, ještě nechtěně rozšiřují povědomí veřejnosti o holocaustu), zaujímá krutost holocaustu a jeho dopad na oběti (zejména na ty, kdo

¹ David G. Roskies, *Against the Apocalypse, Response to Catastrophe in Modern Jewish Culture*, Harvard University Press, Cambridge, 1984, s. 252.

přežili) v pozornosti veřejnosti podle všeho stále větší místo. Ná-
měty tohoto druhu tvoří téměř obligátní – byť vcelku vedlejší –
zápletky ve filmech, televizních hrách a románech. A přesto je
nepochybné, že samohojení skutečně probíhá – prostřednictvím
dvou navzájem provázaných procesů.

Jedním je vtěsnávání historie holocaustu do pozice jakési od-
borné činnosti, již je třeba ponechat na jejích vlastních vědeckých
ústavech, nadacích a pravidelných konferencích. Častým a dobře
známým výsledkem rozvětňování vědeckých oborů je, že se zten-
čuje spojení nové specializace s hlavní oblastí zkoumání. Hlav-
ního proudu se zájmy a objevy nových odborníků příliš netýkají
a brzy se ho přestává týkat i zvláštní jazyk a představy, které tito
specialisté rozvíjejí. Takové rozvětňování nejčastěji znamená, že
vědecká problematika přenesená na specializované instituce se
vytrácí ze základního kánonu vědeckého oboru, tříští se a margi-
nalizuje a v praxi, ne-li nutně v teorii, přichází o obecnější význam.
Věda hlavního proudu je tak zbavena nutnosti dále se jí zabývat.
A tak jsme svědky toho, že i když objem, hloubka a vědecká kvalita
specializovaných prací o historii holocaustu impozantním tem-
pem narůstají, prostor a pozornost, které se mu věnují v obecných
výkladech moderní historie, větší nejsou. Pouze je dnes jedno-
dušší obcházet základní analýzu holocaustu připojením dosta-
tečně dlouhého seznamu vědeckých odkazů.

Druhým procesem je už zmíněná sanitace představ o holo-
caustu usazených v povědomí široké veřejnosti. Informovanost
veřejnosti o holocaustu až příliš často souvisí se vzpomínkovými
obřady a slavnostními proslovy, které takové obřady vyžadují
a opravňují. Přestože v jiných ohledech jsou příležitosti tohoto
druhu velmi důležité, pro hloubkovou analýzu zkušenosti holo-
caustu – a zejména jejích nepříjemnějších a znepokojivějších strán-
ek – velký prostor neskýtají. Ještě méně se tato již tak omezená
analýza dostává do povědomí veřejnosti prostřednictvím nespecia-
lizovaných a obecně dostupných informačních médií.

Chce-li se po veřejnosti, ať se zamyslí nad těmi nejtěžšími otáz-
kami – „Jak bylo něco tak hrozného možné? Jak se to mohlo stát
v srdci nejcivilizovanější části světa?“ –, zřídka kdy se dá vyvést
z klidu a duševní rovnováhy. Za analýzu příčin se vydává diskuse

o vině. Kořeny hrůzy prý musíme hledat – a také je najdeme – v Hitlerově posedlosti, v patolízalství jeho nohsledů, v krutosti jeho stoupenců a v morální zkaženosti, již rozsévaly jeho myšlenky. Když budeme hledat ještě o kousek dále, možná je objevíme také v určitých podivných zákrutech německé historie či ve zvláštní mravní netečnosti řadových Němců – která se vzhledem k jejich otevřenému či latentnímu antisemitismu jediné dala očekávat. Ve většině případů následuje po výzvě „pokusme se pochopit, jak byly takové věci možné“ výčet odhalení o ohavném státu zvaném Třetí říše, o bestialitě nacistů či jiných aspektech „německé nemoci“, odhalení, která, jak se domníváme a jak jsme stále ponoukáni věřit, ukazují na něco, „co jde proti samé podstatě lidstva“.² Dále se také říká, že jenom když si plně uvědomíme zvěrstva nacismu a jejich příčiny, „bude vůbec možné ránu, kterou nacismus zasadil západní civilizaci, ne-li zahojit, tedy alespoň umrtvit“.³ Jedním z možných (nikoli nutně původně zamýšlených) výkladů těchto a podobných názorů je, že jakmile bude stanovena morální a materiální odpovědnost Německa, Němců a nacistů, pátrání po příčinách se završí. Jako by holocaust sám a jeho příčiny byly uzavřeny v určitém prostoru a určitém (dnes už naštěstí skončeném) čase.

Snaha zaměřit se na *němectví* zločinu jako na základní stránku jeho vysvětlení je však zároveň snahou zprostit viny všechny jiné, a zejména *všechno jiné*. Tvrzení, že pachatelé holocaustu byli traumatem či nemocí naší civilizace – spíše než jejím děsivým, nicméně legitimním produktem –, vede nejenom k morálně pohodlnému sebeospravedlnění, ale také k strašlivému nebezpečí morálního a politického odzbrojení. Všechno se to stalo „kdesi tam“ – v jiném čase, v jiné zemi. Čím více leží vina na „nich“, tím více jsme „my“ ostatní v bezpečí, a tím méně musíme toto bezpečí hájit. Jakmile se má rozložení viny za ekvivalent nalezení příčin, není třeba zpochybňovat nevinnost a zdraví způsobu života, na který jsme tak hrdí.

² Cynthia Ozick, *Art and Ardour*, Dutton, New York, 1984, s. 236.

³ Srov. Steven Beller, „Shading Light on the Nazi Darkness“, *Jewish Quarterly*, zima 1988–1989, s. 36.

Celkovým výsledkem však paradoxně je, že se ze vzpomínky na holocaust vytrácí osten bolesti. Poučení, které bychom si z holocaustu mohli vzít pro to, jak dnes žijeme – o kvalitě institucí, jimž svěřujeme svou bezpečnost, o platnosti kritérií, jimiž posuzujeme náležitost svého chování, a o vzorcích interakce, které přijímáme a chápeme jako normální –, je umlčeno, jeho poselství zůstává nevyslyšeno, nepředáno. Doberou-li se ho odborníci a mluví-li se o něm na konferencích, sotva pronikne někam jinam a pro všechny zvenčí zůstane utajeno. Do dnešního vědomí se zatím ještě nedostalo (rozhodně ne tak, aby bylo bráno vážně). Co hůř, nepoznamenalo dosud ani současnou praxi.

Záměrem této studie je být malým, skromným příspěvkem k dávno potřebnému úkolu, který má za daných okolností ohromný kulturní a politický význam. Tímto úkolem je zajistit, aby sociologické, psychologické a politické poučení z holocaustu proniklo do sebeuvědomění a praxe institucí a příslušníků dnešní společnosti. Má studie nenabízí nový výklad historie holocaustu. V tomto ohledu se zcela spoléhá na impozantní dílo nových odborných zkoumání, která jsem se snažil co nejvíce využít a jimž jsem nesmírně zavázán. Místo toho se zaměřuje na revize v různých zcela ústředních oblastech sociální vědy (a pravděpodobně také sociální praxe), které se staly nutnými vzhledem k procesům, skrytému potenciálu a trendům odhaleným v průběhu holocaustu. *Účelem různých analýz v této studii není rozšiřovat specializované poznatky a obohacovat určité okrajové oblasti zájmů sociálních vědců, ale otevřít zjištění specialistů pro obecné využití v sociální vědě, interpretovat tato zjištění tak, aby se ukázala jejich relevantnost pro hlavní témata sociologického zkoumání, přivést je zpátky do hlavního proudu našeho oboru, a pozvednout je tedy z jejich současného marginálního postavení do ústřední oblasti sociální teorie a sociologické praxe.*

První kapitola nabízí obecný přehled sociologických odpovědí (či spíše upozorňuje na očividnou absenci sociologických odpovědí) na jisté teoreticky klíčové a prakticky rozhodující otázky, jež klade zkoumání holocaustu. Některé z těchto otázek jsou samostatně a obšírněji rozebírány v následujících kapitolách. V druhé a třetí kapitole tak zkoumám napětí vycházející z tendencí